

ЗАЛУЧЕННЯ ЦИГАН ДО ОСІЛОСТІ, ГРОМАДСЬКОЇ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ у 1920-х роках в УСРР

У статті розкриваються заходи державних органів влади та громадських організацій республіки щодо залучення циганського кочуючого населення до осілого способу життя, участі у громадському житті республіки та розгортання в їх середовищі культурно-освітньої роботи.

Ключові слова: кочуючі цигани, громадська робота, культура, освіта, школи, лікнепи.

Проблема залучення циган до осілости й суспільного способу життя тих народів, на території яких вони кочували, існувала в Україні з середньовіччя. Це питання виникло ще в часи Київської Русі, коли у сусідній з Руссю Угорщині наприкінці XII ст. з'явилися цигани і невеликими групами через Карпати розпочали проникати у Галицько-Волинське князівство. Масово в Україні вони з'явилися на початку XV ст. Переходу їх від кочівництва до осілости закликали королі Польсько-Литовської держави, Речі Посполитої, гетьмани Української козацько-гетьманської держави, імператори Росії. Але примусити основну масу циган відмовитися від кочівництва і зайнятися землеробством, ремеслом чи якоюсь іншою формою осілої виробничої діяльності їм так і не вдалося.

Це питання гостро постало в Україні після революції 1917 – 1921 рр. Незважаючи на громадянську війну та іноземні інтервенції, цигани не залишили Україну. Вони, як правило, швидко покидали ті райони, де проходили бойові дії і виїжджали у більш безпечні регіони РСФРР та у сусідні з Україною Румунію і Польщу. Але після закінчення війни, вони масово знову повернулися в Україну, захопивши з собою багато кочуючи циган з цих країн. Ця численна еміграція була викликана з одного боку тими обставинами, що ВЦВК і РНК УСРР не проводили політику тиску на національні меншини, а навпаки надавали соціальну підтримку, створювали максимальні можливості для вільного розвитку їх національної мови, культури. З іншого – великі території республіки, насамперед, Південно-Східні були степові й негусто заселені. Вони давали можливість циганам зупинитися там своїми таборами на довгий час, вести якісь елементи кустарного виробництва та займатися торгівлею з місцевим населенням.

Але великі і середні, кочуючі на возах, циганські табори, як і переміщення циганських груп населення містами і селами України, не відповідали основі і суті індустріального суспільства, тим більш, політиці і курсу побудови соціалістичного суспільства. Тому вже у 1921 р. вищі законодавчі органи влади і уряд УСРР, а згодом і СРСР, взяли курс й виробили відповідні економічні, соціальні та культурні заходи, спрямовані на переведення всіх циган до осілого способу життя.

Первинним завданням цієї програми було виявлення реальної кількості циган, які мандрували Україною і, враховуючи ці показники, визначити конкретні заходи щодо вирішення фінансової та матеріальної допомоги для забезпечення їх осілости, надати землі для створення населених пунктів й будівництва в них культурно-освітніх закладів. У містах і містечках, якщо туди хотіли поселитися цигани, будувалися вулиці або мікромасиви з приватних будинків циган. Звичайно, завдання перепису циганського населення і визначення точної кількості, особливо кочуючого, було неможливо. Це викликалося тими обставинами, що вони постійно переміщалися з одного району в інший, з однієї області – у сусідню. Були непоодинокі випадки, коли їх барони не допускали переписників до табору, щоб ті вияснили, скільки в ньому перебуває

людей. Отже, підрахувати реальну чисельність циган в Україні на початку 1920-х років було неможливо. Існуюча в архівах статистика їх перепису подає переважно дані про кількість циган, які вже вели осілий або напівкочуючий спосіб життя. Зокрема, за переписом ЦСУ України, у 1926 р. в південно-східних губерніях республіки, Наддніпрянщині, без Волині і Чернігівщини, мешкало 13,570 тис. циган. З них у містах – 2570; селах – 11 тис. осіб. Це було майже на 3,5 тис. осіб більше, ніж у 1921 році¹. Наприклад, якщо у 1920 р. у Сумах, Лебедині, Білопіллі мешкало 98 осіб циганської народності, то у 1923 р. – 128, а у 1925 р. – 152 особи².

Щодо загальної чисельності кочуючи циган, які прибували наїздами в Україні з республік СРСР, Бессарабії і навіть Румунії, найбільшої "циганської" країни світу, на початку 1920-х років, то підрахунки по архівних джерелах показують, що їх було від 40 до 50 тис. осіб³.

Визначаючи рівень освіченості циган, слід зазначити, що серед національних меншин України вони були найбільш неписьменним населенням. Лише 3% циган вміли читати і писати російською або українською мовами. Це були переважно чоловіки, сім'ї яких постійно проживали в містах і містечках й працювали на підприємствах або були зайняті в кустарному виробництві. У той же час жінки-циганки були практично всі неписьменні. Вони не брали участі в культурно-освітній та громадській роботі, а займалися лише сім'єю, дрібною ручною торгівлею, гаданням, жебрацтвом⁴.

Враховуючи таке становище з циганським населенням, ВУЦВК впродовж 1921 – 1924 рр. видав декілька постанов щодо сприяння кочуючим циганам в переході до осілого способу життя. Виконуючи ці постанови, відділи національних меншин Окрвиконкомів виділили циганам з місцевих бюджетів кошти на будівництво житлових приміщень, культурно-освітніх закладів, відкриття кустарних майстерень, земельних ділянок для ведення сільського господарства⁵.

Однак не всі цигани прагнули перейти до осілості. Це тому, що багато з них хотіли зберегти свої кочові традиції, циганський свободолюбивий менталітет, дотримання власних законів в середині своєї спільноти тощо. Не останню роль в цьому відігравали барони. Вони керували цілими циганськими кланами і не хотіли, щоб великі циганські групи населення вийшли з-під їх влади, почали працювати й жити в державі не за циганськими законами та порядками.

Щоб прискорити процес переходу циган до осілості, у грудні 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову "Про заходи до переходу кочуючих циган до трудового осілого життя". У цьому документі було дано розпорядження Наркоматам праці і фінансів республіки організувати виробничі артілі для циган⁶. У лютому 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли Інструкцію "Про проведення заходів економічного, організаційного і адміністративного порядку допомоги переходу кочуючих циган до осілого способу життя та втягнення їх до трудової діяльності". В Інструкції зазначалося, що з метою прискореного вирішення проблеми осілості циганського населення республіки, припинення його бродяжництва та залучення до активного суспільно-економічного життя, необхідно невідкладно вирішити такі питання: надати циганам для поселення фінансово-кредитну допомогу; у місцях їх згуртованого проживання створити культурно-освітні заклади та вивчення у школах рідної мови; виділити землю під будівництво житла і ведення сільського господарства; профінансувати відкриття для циган кустарного виробництва й організацію різних кооперацій; вжити усіх заходів на місцях щодо прискореної адаптації циган до місцевих умов проживання і суспільно-політичного життя в цілому⁷. У доповнення до цього, у травні 1927 р. Мала Президія ВУЦВК прийняла постанову "Про ліквідацію безробіття серед національних меншин". У ній давався наказ Наркомату праці впродовж декількох місяців влаштувати на роботу всіх безробітних з циган⁸. Восени цього ж року РНК УСРР ухвалив постанову "Про організацію виробничих артілей циган та про заходи стимулювання переходу кочуючих циган до кустарної виробничої діяльності". В цій постанові накреслювалася ціла низка економічних заходів, які сприяли переходу циган до осілого життя⁹.

Названі документи в комплексі дали поштовх для прискорення організаційної роботи в республіці щодо закріплення циган на постійне проживання в містах і селах, залучення їх до промислового виробництва, сільського господарства, культурного і громадсько-політичного життя. У місцях компактного проживання циган були відкриті національні школи або у діючих школах класи для дітей-циган з уроками вивчення їх рідної мови. Для цього з освічених циган були вибрані чоловіки та жінки й направлені на прискорені учительські курси філологічного факультету Харківського університету. За спеціальною постановою РНК УСРР (лютий 1926 р.)

на пільгових умовах до вузів та педагогічних училищ приймалася молодь від нацменшин, у тому числі й циган¹⁰. Для дорослого населення відкривалися курси лікнепу. За бажанням слухачів на них викладання велося українською або російською мовами. Наприклад, у Сумах протягом 1925 – 1928 рр. діяли шестимісячні курси. На них навчалося по 6-10 осіб. За цей час ліквідувало свою неписьменність понад 30 осіб, у тому числі 9 жінок¹¹. У Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Вінниці та інших містах були відкриті циганські напівпрофесійні і аматорські музично-хореографічні театри. Діяло багато подорожуючих музично-співочих колективів, які ознайомлювали населення з циганською музикою та піснями.

У 1928 р. в Україні розгорнулася активна робота по розселенню циган на вільні землі Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Одещини. На первинні потреби кожної поселенської сім'ї уряд виділяв по 500 і більше карбованців допомоги, що на той час були великі кошти. Окрім цього, видавалися матеріали на будівництво житла, виділялися присадибні ділянки площею 0,40 – 0,5 га орної землі¹². Впродовж року у південно-східних округах республіки на осілий спосіб життя із зареєстрованих 1218 сімей (5302 особи) на Харківщині перейшло 417 сімей, Херсонщині – 96, Одещині – 68, Лубенщині – 42, Миколаївщині – 20 родин тощо¹³.

Поряд з поселенням, місцеві органи влади проводили й активне залучення циган, як чоловіків, так і жінок, до громадсько-політичної роботи й, насамперед, до участі у виборах до місцевих рад, роботі у кооперативах, артілях, організації концертів, присвячених різним значним датам. Ця робота особливо посилилася після рішення Всеукраїнської конференції циган (серпень 1929 р.), яка закликала всіх ромалів республіки брати активну участь у роботі місцевих рад, комсомольських, молодіжних організаціях, профспілках¹⁴. На цей заклик відгукнулося багато циган. Під час виборів до рад у 1929 – 1930 рр. до них було обрано десятки циган, у тому числі і жінки. Проте в ряді регіонів, порівняно з активністю в цьому процесі з іншими нацменшинами, циганське населення ще продовжувало самоізолюватися, було пасивним і не прагнуло брати участь у громадському житті¹⁵.

Широка агітаційна і організаційна робота серед кочуючих циган щодо переходу їх до осілості проводилася у 1930 – 1932 рр. У 1930 р. на ці заходи держава направила додаткові асигнування, а місцеві органи влади під циганські поселення виділяли кращі землі біля річок, озер, в обжитих селах. Якщо цигани виявляли бажання селитися у містах і містечках, то для їх згуртованого проживання і будівництва житлових приміщень переважно в околицях міст виділялися території, на яких вони будували цілі вулиці. За рахунок місцевих фондів туди прокладалися дороги з твердим покриттям, лінії електрифікації, створювалися різні комунальні об'єкти. Там, де в цьому була потреба, будувалися школи, дитсадки, бібліотеки, клуби, виробничі об'єкти. В окремих містах такі циганські вулиці або масиви житлових будинків збереглися до наших днів (Бориспіль, Переяслав-Хмельницький, Лебедин та ін.)¹⁶.

Якщо у 1921 – 1928 рр. найбільше циган переходило до осілості, як уже зазначалося, у лісо-степових округах, то у 1930 – 1932 рр. цей рух охопив всю республіку. У Сталінському окрузі у містах і селах оселилося 420 сімей, Одеському – 70, Полтавському – 130, Подільському – 110, Дніпропетровському – 106, Бердичевському – 108, Тульчинському – 101 і т. д. родин¹⁷.

Міські цигани досить швидко адаптувалися до місцевого життя. Чоловіки йшли працювати у різні кустарні майстерні, на заводи, фабрики, жінки – у виробничі артілі, сферу торгівлі. Свою неписьменність та малограмотність чоловіки і жінки ліквідували на курсах лікнепу, які діяли у містах. Жінки і дівчата розпочали брати участь у різних формах громадської роботи. Молодь вступала в комсомол, профспілки та інші громадсько-політичні організації, створювали національні гуртки художньої самодіяльності тощо¹⁸.

Складніше було циганам прижитися у сільській місцевості. Отримавши землю і побудувавши житло, вони розпочали організовувати різні кооперативи з вирощування і реалізації сільськогосподарської продукції, вступали у комнезами. Діти циган відвідували школу, а молодь і доросле населення ліквідували свою неписьменність на курсах, створювали циганські гуртки художньої самодіяльності. Брала участь у виборах до місцевих рад і обиралися до них чоловіки та, хоч і рідше – жінки. Проте у побуті цигани продовжували дотримуватися своїх традицій.

З початком колективізації багато циган, на основі своїх кооперативних об'єднань, створювали колгоспи. Враховуючи те, що великих циганських сіл не було, а вони оселялися переважно на

хуторах або по 15 – 30 сімей, то й колгоспи циган-землеробів були невеликі. Для того, щоб надати цьому процесу організованості і упорядкованості, на початку жовтня 1931 р. ЦК Нацменів при ВУЦВК прийняв постанову "Про прискорене притягнення малокількісних нацменів (асірійців та циган) до хліборобства". Основний зміст цього документу полягав у тому, щоб надати матеріальну підтримку організації колгоспного руху сільському циганському населенню¹⁹. Цей та інші документи, присвячені організації колективізації, сприяли тому, що циганські господарства почали більш активніше вступати в колгоспи як індивідуально, так і своїми сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями. Аналіз архівних документів свідчив, що практично у кожному районі, де згуртовано мешкали цигани, вони створювали власні або об'єднані з місцевим населенням колективні господарства. Такі колгоспи утворилися у Синельниківському, Пирятинському, Роменському, Чигиринському, Переяславському, Іванківському, Літинському, Тульчинському, Вапнярському та інших районах України²⁰.

Однак цей процес не всюди проходив мирно, без труднощів і конфліктів. Так, у селі Горбанях Гелм'язівського району Полтавщини (нині Переяслав-Хмельницького району Київської області) діяв циганський кооператив. У ньому працювало 17 сімей – 40 чоловіків і 20 жінок. Коли голова кооперативу звернувся до голови місцевої сільської ради з пропозицією об'єднатися з колгоспом с. Горбані, то йому висунули такі умови: працювати всім циганам в колгоспі, а не їздити торгувати у Яготин, Переяслав, Ташань; не приймати в село циганські табори кочівників; не організовувати бійки з місцевим населенням; дівчатам і жінкам не сидіти вдома, а ліквідувати свою неписьменність і брати участь у всій громадській і культурній роботі, яка проводилася в селі. Лише після того, як циганська громада дала обіцянку, що виконає ці умови, їх кооператив був прийнятий до складу місцевого колгоспу²¹.

Не оминув сільське циганське населення і голодомор 1932 – 1933 рр. У них, як і у всіх інших селян, відібрали продукти харчування, прирікши на голодну смерть дорослих і дітей. Рятуючись від цього, чимало циганських сімей залишили свої села і знову перейшли до кочового способу життя. По закінченню голоду у 1934 – 1935 рр. кочуючих циган знову розпочали закликати до осілого життя. Але зірваних з обжитих місць ромалів вже не можна було примусити масово перейти до осілості. Багато з них емігрувало з України в Молдову, Румунію, Буковину, на Балкани, Угорщину, Югославію і навіть на Далекий Схід в РСФРР.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 4.

² Там само. – Спр. 346. – Арк. 108.

³ Там само. – Арк. 23, 29, 30, 37.

⁴ Там само. – Спр. 372. – Арк. 63, 64.

⁵ Там само. – Спр. 151. – Арк. 1, 2.

⁶ Там само. – Арк.1.

⁷ Там само. – Спр. 346. – Арк. 47, 48.

⁸ Там само. – Спр. 38. – Арк. 38.

⁹ Там само. – Спр. 346. – Арк. 22.

¹⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1084. – Арк. 134; Ф. 413.– Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 346. – Арк. 108.

¹² Там само. – Спр. 345. – Арк. 6.

¹³ Там само. – Спр. 346. – Арк. 4, 23, 29, 35, 37, 39.

¹⁴ Там само. – Спр. 455. – Арк. 6, 7.

¹⁵ Там само. – Спр. 346. – Арк. 1, 15.

¹⁶ Там само. – Спр. 548. – Арк. 36.

¹⁷ Там само. – Спр.346. – Арк. 8, 9, 10, 12, 15.

¹⁸ Там само. – Арк. 1, 9, 10.

¹⁹ Там само. – Спр. 548. – Арк. 36.

²⁰ Там само. – Спр. 346. – Арк. 10, 36; Спр.548. – Арк. 39.

²¹ Там само. – Спр. 548. – Арк. 32.

В статье раскрываются меры государственных органов власти и общественных организаций республики по привлечению цыганского кочующего населения к оседлому образу жизни, участию в общественной жизни республики и организации в их среде культурно-просветительской работы.

Ключевые слова: кочевые цыгане, общественная работа, культура, образование, школа, ликбезы.

Article deals with the arrangements of public authorities and social organizations in the involvement of nomadic gypsy's population to the settled way of life, participation in social life of republic; deployment in their environment of cultural and educational work.

Key words: nomadic gypsies, social work, cultural, education, schools, "liknep".